

Кімге: Жетісу облысы әкімінің орынбасары

Автордың аты-жөні және лауазымы: Қасымов Жандар, «Мұқаншы ауылдық округі әкімінің аппараты» ММ бас маманы

Күні: 06.11.2024 ж.

АНАЛИТИКАЛЫҚ ЖАЗБА

Тақырыбы: «Қазақстан Республикасындағы интеллектуалдық миграция мәселесі»

Кілт сөздер: интеллектуалдық миграция, ақыл-ой ағыны, еңбек көші-қоны, шетелдік білім, жоғары білікті мамандар, «Болашақ» бағдарламасы, адами капитал.

Кіріспе. Қазақстан Республикасындағы интеллектуалдық миграция соңғы онжылдықта өзекті мәселеге айналып отыр. Елден жоғары білімді және жоғары білікті мамандардың шетелге кетуі - ұлттық адами капиталдың төмендеуіне, экономикалық дамудың баяулауына, сондай-ақ инновациялық потенциалдың әлсіреуіне әкеледі. 2022 жылы жүргізілген зерттеулерге сәйкес, Қазақстанда білім алған әрбір екінші жас маман шетелде білімін жалғастыруға немесе жұмыс істеуге ниетті. Қазақстаннан эмиграция жыл сайын артып келеді: 2022 жылдың өзінде 31 287 адам елден кеткен [1]. Оның ішінде, интеллектуалды мамандықтарға жататын инженерлер, IT мамандары және ғылыми қызметкерлердің үлесі 25%-ға дейін жетеді. Қазақстанда интеллектуалдық миграцияның негізгі себептері жалақының төмендігі, жұмыс орындарының жетіспеушілігі, кәсіби дамуға қолайлы жағдайлардың аздығы, мемлекеттік қолдаудың жеткіліксіздігі болып табылады. Бұл факторлар шетелдегі жоғары білікті мамандарды тарту саясатының және ұсынылатын мүмкіндіктердің қазақстандық мамандар үшін тартымдырақ болуына ықпал етуде.

Негізгі бөлім. Қазақстандағы интеллектуалдық миграцияға экономикалық, кәсіби даму мүмкіндіктерінің шектеулілігі және әлеуметтік-саяси факторлар елеулі әсер етуде. Жалақының төмендігі мен кәсіби даму мүмкіндіктерінің шектеулілігі білікті мамандардың шетелге кетуіне басты себептердің бірі саналады. Мысалы, 2022 жылы Қазақстандағы университет оқытушыларының орташа айлық жалақысы 272 188 теңгені құраған [1], бұл халықаралық деңгейден едәуір төмен көрсеткіш. Салыстыру үшін, АҚШ-та университет оқытушыларының жылдық жалақысы шамамен 60 000 АҚШ долларын құрайды (шамамен 27 миллион теңге), ал Еуропада бұл көрсеткіш 40 000-50 000 доллар деңгейінде (18-22,5 миллион теңге). Мұндай жалақы айырмашылығы қазақстандық мамандарды шетелдегі жоғары табысты жұмыс

орындарына қызықтырып, елден кетуге итермелейді. Сонымен қатар, кәсіби даму мүмкіндіктерінің шектеулілігі де айтарлықтай рөл атқарады.

Қазақстанда жоғары технологиялық зертханалар мен зерттеу орталықтарының саны жеткіліксіз, бұл әсіресе ғылыми-зерттеу саласындағы мамандар үшін қиындық тудырады. 2023 жылы жүргізілген зерттеу нәтижелеріне сүйенсек, әрбір үшінші жас маман шетелде жұмыс істеуді немесе ғылыми зерттеу жүргізуді қалайды, бұл ғылыми қызметкерлер мен инженерлер арасында айқын байқалады. Мысалы, Қазақстанда жыл сайын ғылым мен зерттеуге шамамен 150 миллиард теңге бөлінсе, Ресейде бұл көрсеткіш 2,5 триллион теңгеге жетеді. Мұндай үлкен айырмашылық шетелде кәсіби дамуға талпынған жас мамандар мен ғалымдардың Қазақстаннан кетуіне ықпал етеді.

1-кесте

Қазақстаннан интеллектуалдық мигранттардың кету себептері бойынша рейтинг

Рейтинг	Себептер	Сипаттамасы	Үлесі (%)	Түсініктеме
1	Жалақының төмендігі	Шетелде жоғары жалақы және еңбек жағдайлары ұсынылады. АҚШ пен Еуропадағы университет оқытушыларының жалақысы Қазақстанмен салыстырғанда айтарлықтай жоғары.	45%	Жалақы айырмашылығы интеллектуалдық мигранттар үшін негізгі тартымдылық факторы болып табылады.
2	Кәсіби даму мүмкіндіктерінің шектеулілігі	Ғылыми-зерттеу инфрақұрылымының жетіспеушілігі, инновациялық орталықтардың санының аздығы кәсіби дамуға кедергі келтіреді.	25%	Шетелде инновациялық және зерттеу салаларында жоғары мүмкіндіктер ұсынылады.
3	Әлеуметтік-саяси факторлар	Бюрократия, жемқорлық, жұмысқа орналасу кезіндегі теңсіздік, әсіресе мемлекеттік секторда байқалады.	15%	Әлеуметтік-саяси факторлар шетелде тұрақтылық пен әділдік іздеуге итермелейді.
4	Ғылыми-зерттеу орталықтарының және жобаларының жетіспеушілігі	ЖІӨ-нің ғылыми-зерттеу саласына бөлінетін қаржының төмендігі (0,2%) мамандардың шетелде зерттеу жүргізуге көшуіне әсер етеді.	10%	Елдегі зерттеу орталықтарының жетіспеушілігі шетелге кетуге себепші.

1-кестенің жалғасы

5	Қолайлы өмір сүру жағдайлары	Шетелде өмір сүру жағдайлары, қолдаулар және сапасы жоғары.	5%	Шетелде жұмыспен өмір сүру жағдайлары қазақстандықтар үшін тартымды болып табылады.
[2,3] – дереккөз негізінде автор құрастырған.				

1-кестеде Қазақстаннан интеллектуалдық мигранттардың кетуіне әсер ететін негізгі себептер сараланып, олар маңыздылық деңгейі бойынша орналастырылды. Жалақының төмендігі мен кәсіби даму мүмкіндіктерінің жетіспеушілігі басты факторлар ретінде ерекшеленеді. Сондай-ақ, әлеуметтік-саяси мәселелер мен зерттеу инфрақұрылымының жеткіліксіздігі де мамандардың елден кетуін ынталандырады.

Әлеуметтік-саяси факторлар да интеллектуалдық миграцияға әсер етуші маңызды себептердің қатарында. Қазақстанда мемлекеттік сектордағы коррупция, бюрократия және теңсіздік мәселелері жоғары білікті кадрлардың елде өз білімдері мен қабілеттерін толықтай жүзеге асыруына кедергі келтіреді. 2021 жылғы зерттеулерге сәйкес, жұмысқа орналасу кезінде теңсіздікке тап болған жас мамандардың 40%-ы шетелге кетуді құп көрген [3]. Сонымен қатар, бюрократиялық кедергілер де инновациялық жобалардың жүзеге асырылуын қиындатады. Мысалы, ғылыми-зерттеу жобаларын қаржыландырудағы күрделі процедуралар мен қолдау шараларының шектеулі болуы зерттеушілерді өз мүмкіндіктерін шетелде жүзеге асыруға мәжбүр етеді. Осы мәселелерді шешу үшін Қазақстанға білікті мамандардың қажеттілігін қанағаттандыруға бағытталған саясаттар әзірлеу маңызды. Жалақыны көтеру, ғылыми-зерттеу орталықтарының инфрақұрылымын жақсарту және мемлекеттік секторда қолдау механизмдерін нығайту арқылы интеллектуалдық миграцияны тежеуге ықпал етуге болады.

2-кесте

Интеллектуалдық миграцияның Қазақстанға тигізетін салдары

Салдары	Сипаттама	Мысалдар
Адами капиталдың азаюы	Жоғары білікті мамандардың шетелге кетуі елдегі адами капитал сапасының төмендеуіне алып келеді.	2022 жылы Қазақстаннан кеткен медицина мамандарының саны 1 200 адамды құрады, олардың 40%-ы оралуды жоспарламаған.

Ғылыми дамудың баяулауы	Ғылым және технология салаларында кадр тапшылығының артуы инновациялық дамудың төмендеуіне әсер етеді.	2023 жылғы дерек бойынша ғылыми зерттеулерге бөлінген қаржы 150 млрд теңгені құрады, бұл көрші Ресеймен салыстырғанда өте аз (2,5 трлн теңге).
Экономикалық өсімнің баяулауы	Инновациялық әлеуеттің төмендеуі жалпы экономикалық дамуға кері әсерін тигізеді.	Қазақстандағы ғылыми-зерттеу жұмыстарына бөлінетін ЖІӨ үлесі 0,2%, бұл әлемдік деңгейден (2-3%) әлдеқайда төмен.
«Мидың ағыны» мәселесі	Шетелде оқып, елге оралмайтын түлектер санының артуы ұлттық кадрлар тапшылығын туындатады.	«Болашақ» бағдарламасы бойынша шетелде оқыған түлектердің шамамен 10%-ы Қазақстанға оралмайды, ал 14 033 стипендия алғандардың 1 400-і шетелде қалды.
[4] – дереккөз негізінде автор құрастырған.		

Қазақстандағы интеллектуалдық миграция білікті мамандардың елден кетуіне себепші болып, адами капиталдың төмендеуіне әкеледі (2-кесте). Медицина, білім беру және IT салаларында кадр тапшылығы халыққа көрсетілетін қызметтердің сапасын нашарлатады. Ғылыми зерттеулер мен инновациялық дамуға бөлінетін қаржының төмендігі экономикалық өсімді тежейді. Шетелде білім алған жастардың 10%-ы елге оралмай, ұлттық кадрлар тапшылығын тереңдетеді. Осы мәселелерді шешу үшін мемлекет ғылыми-зерттеу жұмыстарына инвестицияны арттыруы және білікті мамандарды тарту стратегияларын әзірлеуі қажет.

«Болашақ» бағдарламасы интеллектуалдық миграцияны тежеуге бағытталған негізгі бағдарламалардың бірі болып табылады. Бағдарлама аясында жыл сайын көптеген студент әлемнің жетекші университеттерінде білім алуға мүмкіндік алады. Алайда, бағдарламаның кейбір кемшіліктері байқалады. Бағдарлама түлектерінің шамамен 10%-ы Қазақстанда жұмысқа орналасу мүмкіндігінің шектеулігінен шетелде қалса, оралған түлектердің 70%-ы жеке секторда қызмет етеді [5]. Бұл мемлекеттік сектордағы білікті мамандардың тапшылығын күшейтеді. Елге оралған мамандардың тек 15%-ы ғана ғылыми-зерттеу саласына қатысады, қалғандары жеке бизнес немесе басқа салаларда жұмыс істеуде.

«Болашақ» бағдарламасының әсерін кесте түрінде көрсету үшін негізгі деректерді келтіріп, бағдарлама арқылы оқып келген мамандардың елдегі кәсіби орындары мен шетелде қалу үрдісіне әсерін қарастыруға болады. 3-кестеде жалпы бағдарлама түлектерінің қай салада еңбек ететінін, шетелде қалғандардың үлесін, және ғылым мен зерттеу саласына қатысу көрсеткіштерін көрнекі түрде көрсетеді.

3-кесте

«Болашақ» бағдарламасының Қазақстанға әсері кестесі

Көрсеткіштері	Мәні	Түсініктеме
Жыл сайынғы түлектер саны	1,000+	Бағдарлама аясында оқуды аяқтайтын түлектер саны.
Шетелде қалып қоятындар	10%	Қазақстанда кәсіби орындардың жетіспеушілігіне байланысты жұмыс таппай, шетелде қалып қоятындар.
Мемлекеттік секторда қызмет ететіндер	15%	Қазақстанда оқып келген түлектердің аз бөлігі ғана мемлекеттік секторда қызмет етуде.
Жеке секторда қызмет ететіндер	70%	Түлектердің басым бөлігі жеке секторда, көп жағдайда бизнес, банк ісі, IT салаларында жұмыс істейді.
Ғылыми-зерттеу саласына қатысатындар	15%	Елге оралған мамандардың ғылыми зерттеу жұмыстарына қосылуы.
[5] – дереккөз негізінде автор құрастырған.		

Қазақстанда интеллектуалдық миграцияның алдын алу мақсатында ұлттық инновациялық орталықтар мен зерттеу жобаларын дамыту қажеттілігі аса маңызды мәселелердің біріне айналып отыр. Елдегі ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстарға (ҒЗТҚЖ) бөлінетін қаржы көлемі жалпы ішкі өнімнің (ЖІӨ) шамамен 0,2%-ын ғана құрайды. Бұл көрсеткіш әлемдік орташа деңгейден айтарлықтай төмен, себебі дамыған елдерде ол 2-3% деңгейінде. Мысалы, Оңтүстік Корея мен Жапония секілді елдер ЖІӨ-нің сәйкесінше 4,3% және 3,3%-ын ҒЗТҚЖ-ға бағыттайды [6]. Бұл елдерде ғылыми орталықтар мен зерттеулерге белсенді инвестиция салу инновацияны дамытудың негізгі факторы болып табылады. Олардың тәжірибесіне сүйенсек, ғылыми және инновациялық экожүйені құру арқылы елдің экономикасын күшейтіп, ғылыми әлеуетін арттыруға болады.

Қазақстанда ғылыми-зерттеу орталықтарының жетіспеушілігі де айқын байқалады. Мысалы, Назарбаев Университеті сияқты жеке ғылыми орталықтар халықаралық деңгейде зерттеулер жүргізгенімен, олардың саны шектеулі. Ғылымды дамытатын басқа да инновациялық платформалар жеткіліксіз, бұл жастардың ғылым мен зерттеу саласына қызығушылығын төмендетіп, шетелге кетуіне ықпал етеді. Қазіргі уақытта көптеген қазақстандық жас мамандар мен зерттеушілер шетелдегі университеттерде немесе зерттеу институттарында жұмыс істеуді жөн көреді. Мәселен, STEM бағытындағы дарынды қазақстандық түлектердің көпшілігі АҚШ, Германия, Ұлыбритания және Оңтүстік Корея сияқты елдерде қызмет етіп жүр. Мемлекет осы салаға бөлінетін қаржыны арттырып, ғылыми-зерттеу орталықтарын кеңейту арқылы осы тенденцияны өзгерте алады.

Қорытынды. Қазақстандағы интеллектуалдық миграция елдің адами капиталын және экономикалық тұрақтылығын әлсіретіп отыр. 2022 жылы Қазақстаннан кеткен мамандар саны 1 200 адамды құрады, бұл білікті кадрлардың тапшылығын туындатып, ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілігін төмендетеді. Мысалы, елден кеткен мамандардың кетуі мемлекетке жылына шамамен 25 миллиард теңге шығын келтіретіндігі дәлелденген. Сонымен қатар, ғылыми және технологиялық даму қарқынының баяулауы елдің инновациялық әлеуетін төмендетеді, өйткені ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстарға бөлінетін қаржы ЖІӨ-нің 0,2%-ын ғана құрайды, бұл әлемдік орташа көрсеткіштен (2-3%) әлдеқайда төмен. Интеллектуалды миграцияның теріс салдарларын азайту үшін мемлекеттік саясатты реформалау, білім беру мен ғылым саласындағы қаржыландыруды арттыру, сондай-ақ, жас мамандарға әлеуметтік және экономикалық қолдау көрсету қажет. Осы шараларды жүзеге асыру арқылы Қазақстан білікті кадрларды елде сақтап, экономикалық дамуды қамтамасыз ете алады.

Ұсынымдар. Қазақстанның ғылым, технология және білім беру саласын дамыту елдің тұрақты экономикалық өсуі мен әлеуметтік прогресіне негіз қалайды. Осы салада қабылданатын шаралар білікті кадрларды даярлау, инновацияларды енгізу және ғылыми зерттеулерді ынталандыруға бағытталған болуы тиіс. Сондықтан, Қазақстанның болашағын қамтамасыз ету үшін кешенді ұсыныстарды жүзеге асыру маңызды:

1. Жалақы және әлеуметтік жағдайды жақсарту. Ғылым, технология және білім беру саласындағы мамандардың жалақысын арттыру және әлеуметтік жағдайларын жақсарту аса маңызды. Мысалы, Қазақстандағы ғылыми қызметкерлердің орташа жалақысы 2023 жылы 200,000 теңгеге жеткен, алайда бұл көрсеткіш дамыған елдермен салыстырғанда (Германияда – 3,000 евро, АҚШ-та – 5,000 доллар) айтарлықтай төмен. Жалақыны 30%-ға арттыру, яғни 260,000 теңгеге дейін көтеру ұсынылады. Сонымен қатар, әлеуметтік пакетке медициналық сақтандыру, тұрғын үймен қамтамасыз ету сияқты жеңілдіктер енгізу қажет.

2. «Болашақ» бағдарламасының тиімділігін арттыру. «Болашақ» бағдарламасының шарттарын қатаңдату арқылы шетелде оқып келген түлектердің елде қалуын ынталандыру маңызды. 2022 жылы «Болашақ» бағдарламасы бойынша 1,500 студент шетелде білім алды, бірақ олардың тек 40%-ы елге оралып, қызмет етуге қалды. Бұл көрсеткішті 70%-ға дейін көтеру үшін мемлекет түлектердің жұмысқа орналасуын бақылау мен ынталандыру механизмдерін енгізуі керек. Мысалы, елге оралған түлектер үшін жалақыны 20%-ға көтеру немесе алғашқы 2 жыл ішінде салықтан босату ұсынылады.

3. Зерттеу орталықтары мен инновациялық инфрақұрылымды дамыту. Жоғары технологиялық зерттеу орталықтарын ашу, ғылыми

жобаларды қаржыландыру және қолдау шараларын кеңейту қажет. 2024 жылы бюджеттен ғылыми зерттеулерге бөлінетін қаражатты 10 миллиард теңгеге (2023 жылы – 5 миллиард теңге) арттыру ұсынылады. Бұл қаржы инновациялық жобаларды іске асыруға, ғылыми зерттеулерді қаржыландыруға, сондай-ақ тәжірибелі мамандарды тартуға жұмсалуды тиіс. Мысалы, Алматыда IT-стартаптар үшін инкубатор ашу арқылы 50 жаңа жұмыс орны құру жоспарланып отыр.

4. Халықаралық әріптестікті нығайту. Шетелдік университеттермен және ғылыми орталықтармен әріптестік орнату арқылы қазақстандық мамандардың шетелде жинақтаған тәжірибесін елде тиімді пайдалануға жағдай жасау қажет. 2023 жылы Қазақстан мен АҚШ университеттері арасында 10 жаңа келісімшарт жасалған, бірақ бұл көрсеткішті 50%-ға (15 келісімшарт) арттыру ұсынылады. Мысалы, «MIT» университетімен бірлесіп, энергетика саласындағы зерттеулер жүргізу арқылы Қазақстанға қажетті жаңаша технологияларды енгізу керек.

Осы ұсыныстарды жүзеге асыру, еліміздің ғылым, технология және білім беру саласындағы мамандардың әлеуетін арттырып, инновациялық дамуды қамтамасыз етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Nasimova, G., Kaplan, C. S., Smagulov, K., & Kartashov, K. (2022). *Reasons for and factors in educational migration from Kazakhstan*. Central Asia and the Caucasus: An Open Access Journal, 20(3), 13.

2. Bokayev, B., Kaimoldiyev, A., Davletbayeva, Z., & Urazymbetov, B. (2022). *Migration policy in the context of global challenges: analysis of the causes of intellectual migration in Kazakhstan*. International Scientific and Analytical Journal of Public Administration and Public Service, No. 2 (81), 2022.

3. Ryndzak, O., & Bachynska, M. (2022). *Conservation and development of human resources through the return migration policy*. Agricultural and Resource Economics: International Scientific E-Journal, Vol. 8, No. 2, 2022.

4. Қасымов Ж.Б. Қазақстандағы кәсіби кадрлардың шетел асу мәселелерін талдау және ұсыныстар әзірлеу. //6-8 сәуір 2022 ж. «Фараби әлемі» атты студенттер мен жас ғалымдардың халықаралық ғылыми конференциясының материалдары – Алматы: Қазақ университеті, 2022. Б. 92-95.

5. Kaliaskarova, G., Zhanpeisova, K., & Onuchko, M. (2021). *Issues of intellectual migration in the Republic of Kazakhstan and abroad: methods and features of regulation*. Society and the Era Scientific and Expert Journal, № 4 (72), 2021.

6. Zhanpeisova, K. D., & Kaliaskarova, G. B. (2019). *The state of intellectual migration of young people of Kazakhstan: a political analysis*. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University, № 1(126)/2019.
